

شاخص‌های فرهنگ سیاسی ایران در دفاع مقدس

محمدصادق جلالی‌راد^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۲۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۰۷

چکیده:

فرهنگ سیاسی هر کشوری از ایستارهای مشخصه مردم آن نسبت به ویژگی‌های عمده نظام‌های سیاسی - اجتماعی که در درون مرزهای آن وجود دارد، سرشت و ماهیت نظام سیاسی، تعریف و تعیین شایدها و نشاید‌های حکومت و نقش مشارکت‌های فردی و جمعی در حکومت تشکیل می‌یابد. جمهوری اسلامی ایران با پیروزی انقلاب اسلامی و شروع جنگ تحمیلی رژیم بعث عراق بسیاری از شاخص‌های فرهنگ سیاسی را در جهت پیشبرد اهداف خود بازتولید نمود. این پژوهش در پی پاسخگویی به این سوال اصلی است که شاخص‌های فرهنگ سیاسی ایران در دفاع مقدس چه بوده است. این پژوهش به روش توصیفی و تحلیلی و با استفاده از مطالعات اسنادی، کتابخانه‌ای انجام گرفته است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که شاخص‌های مشارکت در انتخابات، اسطوره سازی، بیگانه‌هراسی، امر به معروف و نهی از منکر، تساهل و مدارا، حمایت از مستضعفان، شهادت طلبی، صدور انقلاب، غرب ستیزی، انتظار ظهور حضرت قائم (عج)، بسیج سیاسی، احزاب سیاسی، فضای امنیتی، تعصب‌گرایی و تقلید‌گرایی، جناح‌بندی و تشکل‌سازی، و عاملیت سیاسی نخبگان سهم بسزایی در دوران هشت سال دفاع مقدس و عبور ایران از این مقطع سرنوشت‌ساز در تاریخ داشته است.

واژگان اصلی: فرهنگ سیاسی، ایران، فرهنگ انقلابی - اسلامی، هشت سال دفاع مقدس.

۱. دکتری سیاست‌گذاری عمومی، پژوهشگر مستقل، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

مقدمه

فرهنگ سیاسی یک جامعه تحت تأثیر تعدادی از عوامل مذکور قرار می‌گیرد و ممکن است در طول زمان تغییر کند. پدیده‌هایی مانند جنگ و تغییرات اجتماعی و سیاسی می‌توانند شکل‌دهنده‌های مهمی در تغییر فرهنگ سیاسی باشند.

۱- تجربه جنگ: تجربه جنگ و شرایط آن ممکن است تأثیر قابل توجهی بر فرهنگ سیاسی مردم ایران داشته باشد. تجربه مستقیم از جنگ، تلفات بالا، زحمات و اینارهای صورت گرفته در جبهه و در داخل کشور می‌تواند تفکرات و ارزش‌ها را تغییر دهد و به شکل‌گیری یا تقویت ارزش‌های مرتبط با مقاومت، وحدت ملی و استقلال کمک کند.

۲- اطلاعات و رسانه‌ها: اطلاعات و رسانه‌ها نقش مهمی در شکل‌دهی به فرهنگ سیاسی مردم دارند. در دوران جنگ، رسانه‌ها می‌توانند ایده‌ها، ارزش‌ها و نگرش‌های مربوط به جنگ را ترویج کنند و اطلاعاتی را درباره تهدیدها و تلاش‌های دشمن در جامعه منتشر کنند که ممکن است تأثیری در تغییر فرهنگ سیاسی داشته باشد.

۳- تغییرات سیاسی و اجتماعی: تغییرات سیاسی و اجتماعی در دوران جنگ می‌توانند فرهنگ سیاسی را تحت تأثیر قرار دهند. این تغییرات ممکن است شامل تغییرات در سیاست‌ها، اقتصاد، نظام حکومتی، ارتباطات و غیره باشد که می‌تواند باعث تغییر در نگرش‌ها و ارزش‌ها در جامعه شوند.

۴- تغییر نسلی: تغییر نسلی نیز می‌تواند تأثیری در فرهنگ سیاسی داشته باشد. جوانان که اکثریت جمعیت را تشکیل می‌دهند، ممکن است با داشتن تجربه‌های متفاوت و دیدگاه‌های نو، تأثیر قابل توجهی در شکل‌گیری فرهنگ سیاسی داشته باشند.

۱- بیان مسئله:

صدام حسین رئیس‌جمهور وقت رژیم بعث عراق در روز ۲۶ شهریور ۱۳۵۹ در مجلس نمایندگان عراق اعلام کرد که عراق به صورت یک‌جانبه و بر خلاف توافق، قرارداد الجزایر را لغو و برای بازپس‌گیری مناطقی که به زعم وی ایران از عراق اشغال کرده است، اقدام خواهد کرد. در روز ۳۱ شهریور ۱۳۵۹ رژیم بعث عراق با حمله سراسری از طریق هوایی، زمینی و دریایی به مرزها و شهرهای ایران عملاً به یک جنگ تمام‌عیار دست زد. بلافاصله ایران در مقام دفاع از مرزها و شهروندان خود برآمد و در مقابل تجاوز عراق به خاک خود ایستاد و طبق عرف

رایج در حقوق بین‌الملل به دفاع مشروع مبادرت نمود.

یکی از مهمترین عوامل که در دفاع مردم ایران در برابر این تهاجم نقش موثری داشت، فرهنگ سیاسی حاکم در جامعه ایرانی بود؛ که از نظر بسیاری از تحلیل‌گران که به بررسی فرهنگ سیاسی ایران پرداخته‌اند بسیار پیچیده و عوامل مختلفی در شکل‌گیری آن موثر است. از این رو پی بردن به شاخص‌های موثر فرهنگ سیاسی جامعه ایرانی در هشت سال دفاع مقدس هدف اصلی این پژوهش می‌باشد.

۲- مروری بر پیشینه تحقیقات:

در خصوص «فرهنگ سیاسی» تاکنون کتاب‌های بسیاری نوشته شده و پژوهش‌های زیادی صورت گرفته که هر یک از زاویه و نگاه خاص به آن پرداخته‌اند و از تعداد بیش ۳۶۰ پژوهش در این حوزه (چه مقاله و چه پایان‌نامه)، پژوهشی که مستقیم شاخص‌های فرهنگ سیاسی در دوران دفاع مقدس را بررسی نماید مشاهده نشد، علی‌رغم این امر، پژوهش‌هایی نسبتاً مرتبط در زیر مطرح می‌شوند.

- پوستین‌چی (۱۳۸۹)، در پژوهشی با عنوان "نشانه‌شناسی فرهنگ سیاسی مقاومت در دفاع مقدس" با استفاده از رهیافت سازه‌نگاری به دنبال پاسخ به این پرسش بود که چه عواملی، نقش تعیین‌کننده و موثری در مقاومت ایران در برابر تهاجم نظامی عراق داشته است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که شهادت، ایثار، فداکاری و از خودگذشتگی، عامل اصلی مقاومت در برابر عراق و قدرت‌های بزرگ بوده است. همچنین سازه‌نگاری مبتنی بر نقش تکوینی عوامل فکری- فرهنگی در برابر مادی‌گرایی ابزاری و عقلانیت اثبات‌گرایانه، عامل اصلی مقاومت در برابر تهاجم نظامی و ابزارگرایی میلیتاریستی رژیم بعث عراق در حمله به ایران محسوب می‌شود.

- گراهام فولر (۱۴۰۲)، در کتاب "قبله عالم، ژئوپلیتیک ایران" از نگاهی خارجی، فرهنگ ایران را دچار نوعی شیذوفرنی عمیق می‌داند که از یک طرف محصول احساس ذاتی ناشی از فرهنگ غنی و امپراطوری باشکوه گذشته و از طرف دیگر احساس خرده‌گیری ناشی از زیردستی و شکست‌های خفت‌آور و سلطه بیگانگانی از قبیل یونانی‌ها، عرب‌ها، ترک‌ها، افغان‌ها، روس‌ها و دول غربی بوجود آمده است.

- فارسون و مشایخی (۱۳۷۸)، در کتاب "فرهنگ سیاسی در جمهوری اسلامی ایران" معتقدند فرهنگ سیاسی ایران مستقیماً از زمان تدوین قانون اساسی در سال ۱۹۷۹ میلادی،

۱۳۵۷ شمسی) شکل گرفت و چهار مفهوم اساسی «ملی‌گرایی»، «مردم‌گرایی یا پوپولیسم»، «عدالت اجتماعی» و «استراتژی جهان سوم‌گرایی» زمینه‌ساز آن بود.

۳- فرهنگ سیاسی

۳-۱- فرهنگ سیاسی از نظر آلموند

واژه فرهنگ سیاسی، که معادل عبارت «پلیتیکال کالچر»^۱ در انگلیسی و «الثقافة السياسية» در عربی است، پس از جنگ جهانی دوم در ادبیات توسعه سیاسی مطرح شده است. این واژه را نخستین بار «گابریل آلموند»^۲ در علم سیاست به کار برد.

در نگاه آلموند، فرهنگ سیاسی مجموعه‌ای از منش‌ها، اعتقادات و احساسات در درون یک ملت نسبت به سیاست در زمانی مشخص است. این فرهنگ سیاسی توسط تاریخ آن ملت و از طریق فرآیندهای اجتماعی، اقتصادی و عمل سیاسی مداوم شکل می‌گیرد (به نقل از نادمی، ۱۳۹۰: ۱۵).

آلموند در ارزیابی سطح فرهنگ سیاسی جامعه معین، چهار ضابطه را یادآور شده است:

۱- فرد چه شناختی در مورد ملت، نظام سیاسی به مفهوم کلی آن و چه شناختی از تاریخ آن، اندازه، موقعیت، قدرت، خصوصیات «قانون اساسی» و مانند آن دارد؟ احساساتش نسبت به نظم اجتماعی چیست؟

۲- از ساخت‌ها و نقش‌های نخبگان سیاسی مختلف و خط مشی‌های سیاسی پیشنهادی که در جریان رو به بالای خط مشی سازی وجود دارد، چه شناختی دارد؟ احساسات و عقایدش در مورد این ساخت‌ها، رهبران و خط مشی‌های سیاسی پیشنهادی چیست؟

۳- درباره جریان رو به پایین اجرای خط مشی، ساخت‌ها، افراد و تصمیمات مربوط به این روندها چه شناختی دارد؟ احساسات و عقایدش درباره آن‌ها چیست؟

۴- چگونه خود را به عنوان عضوی از نظام سیاسی تصور می‌کند؟ در مورد حقوق، قدرت‌ها، تعهدات و استراتژی‌های مربوط به دسترسی به نقطه نفوذ چه شناختی دارد؟ درباره قابلیت‌هایش چگونه فکر می‌کند؟ (عابدی اردکانی، ۱۳۹۳: ۱۴۳).

بنابراین، اصطلاح «فرهنگ سیاسی» به موضع‌گیری‌های خاص سیاسی اشاره می‌کند، گرایش‌ها نسبت

۱. Political culture

۲. Almond

به نظام سیاسی و قسمت‌های مختلف آن و گرایش‌ها نسبت به نقش خویش در نظام (رزاقی، ۱۳۷۵).

آلموند بر این اساس، سه مدل از فرهنگ سیاسی ارائه می‌کند:

۱- فرهنگ سیاسی جوامعی که افرادش در محدوده مناسبات سنتی تابع تصمیم‌گیری‌های سران و رهبران هستند.

۲- فرهنگ سیاسی جوامعی که افرادش تا آن حد مشارکت داده می‌شوند که در معرض سیاست‌گذاری قرار می‌گیرند.

۳- فرهنگ سیاسی جوامعی که افرادش مشارکت فعال دارند، تا آنجا که حتی بر سیاست‌گذاری‌ها اثر می‌گذارند.

آلموند براساس هریک از این مدل‌ها و یا تلفیقی از آن‌ها به تحلیل جایگاه جوامع انسانی و این موضوع که تا چه حد یک جامعه دارای فرهنگ سیاسی مدنی است، پرداخته است (نادمی، ۱۳۹۰: ۱۶-۱۵).

۲-۳- فرهنگ سیاسی از نظر سیدنی وریا

«سیدنی وریا»^۱ از محققین و پیشگامان حوزه مطالعات فرهنگ سیاسی در بحث از فرهنگ سیاسی و رابطه آن با کنش و رفتار سیاسی، فرهنگ سیاسی را «نظام باورهای تجربه‌پذیر، نهادها و ارزش‌هایی می‌داند که پایه و مبنای کنش سیاسی است». وی به تبع آلموند بر این عقیده است که فرهنگ سیاسی می‌خواهد بین تجزیه و تحلیل خرد(جنبه‌های روانشناختی رفتارسیاسی فرد) و تجزیه و تحلیل کلان(جامعه‌شناسی سیاسی) پل بزند(هنری لطیف‌پور، ۱۳۸۰: ۲۶).

وریا می‌گوید: «فرهنگ سیاسی ماهیتاً شامل نظامی از باورهای تجربی، نشانه‌های بیانی و عاطفی و ارزش‌ها است که شرایطی را که عمل سیاسی در آن رخ می‌دهد، مشخص می‌کند»(به نقل از عابدی اردکانی، ۱۳۹۳: ۱۴۳).

سیدنی وریا فرهنگ سیاسی را چنین مفهوم‌بندی می‌کند: «فرهنگ سیاسی عبارت است از نظام باورهای تجربه‌پذیر، نمادها و ارزش‌هایی که پایه کنش سیاسی است(به نقل از رزاقی، ۱۳۷۵). او می‌گوید که فرهنگ سیاسی می‌خواهد بین تجزیه و تحلیل فرد یعنی جنبه‌های روانشناختی رفتار سیاسی فرد و تجزیه و تحلیل کلان یعنی جامعه‌شناسی سیاسی پل بزند. فرهنگ سیاسی می‌کوشد تجزیه و تحلیل رفتاری را در بررسی مفهوم‌های مهم سیاسی مثل ایدئولوژی سیاسی، حاکمیت، مشروعیت، ملیت و حکومت به کار گیرد.

۱. Verba

زمانی که ما از فرهنگ سیاسی صحبت می‌کنیم، وارد ذهن افراد شده‌ایم و با استفاده از ابزارهای روان‌کاوانه به بررسی دلایل جهت‌گیری و رفتارهای سیاسی آن‌ها می‌پردازیم، و با استفاده از روانشناسی سیاسی درمی‌یابیم که چگونه عقاید و رفتارهای سیاسی فرد شکل می‌گیرند. فرهنگ سیاسی محیطی روانی است که تضادهای سیاسی در آن هدایت می‌شوند و سیاست‌های عمومی در آن اتخاذ می‌گردند. در محیط ذهنی- روانی مزبور مجموعه وسیعی از راه‌های تفکر و شیوه‌های اندیشه فرد درباره جلوه‌ها و مصداق‌های سیاست شکل می‌گیرند. مهم‌ترین عملی را که در این محیط می‌توانیم صورت دهیم تبیین الگوهای است که سبب جهت‌گیری فرد نسبت به عینیت‌ها و واقعیات سیاسی- اجتماعی و پدیده‌های مختلف آن می‌شوند. به این ترتیب مهم‌ترین دستاورد تعریف فرهنگ سیاسی این مدعاست که احتمالاً جهت‌گیری‌ها و رفتارهای سیاسی فرد رابطه‌ای علت و معلولی با ارزش‌ها و سمبل‌های او دارند (به نقل از نظری، علم و آل‌غفور، ۱۳۹۲: ۷۷)؛ و به نقل از امینی و خسروی، ۱۳۸۹: ۱۳۰).

۳-۳- فرهنگ سیاسی از نظر امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)

در میان اندیشمندان اسلامی می‌توان با الهام از سخنان امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، فرهنگ سیاسی را «مجموعه دستاوردهای ذهنی نسبتاً پایدار و تجلی عینی آن‌ها در حوزه سیاست» تعریف کرد که در عقاید، ارزش‌ها، ادبیات، اخلاق، دانش، سنت‌ها، آداب، هنر، احساسات و گرایش‌های سیاسی یک فرد، گروه و یا ملت ریشه دارد (مظفری، ۱۳۸۵: ۷۱).

آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله‌العالی) در موارد متعددی از فرهنگ و فرهنگ سیاسی سخن گفته‌اند، تعریف، اهمیت، انواع، ویژگی، و تفاوت فرهنگ اسلامی با فرهنگ استبدادی و غربی، و نقش انقلاب اسلامی در فرهنگ سیاسی ایران و مسلمانان از مباحث ایشان است که از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

«فرهنگ، یعنی باورها و اعتقادات ما و چیزهایی که زندگی شخصی و اجتماعی و داخل خانه و محیط کسب یک جامعه با آن‌ها روبه‌رو است» (امام خامنه‌ای، ۱/۱۰/۱۳۶۹).

«فرهنگ از اقتصاد هم مهم‌تر است چرا؟ چون فرهنگ، به معنای هوایی است که ما تنفس می‌کنیم؛ شما ناچار هوا را تنفس می‌کنید، چه بخواهید، چه نخواهید؛ اگر این هوا تمیز باشد، آثاری

۱. بیانات در خطبه‌های نماز جمعه

دارد در بدن شما؛ اگر این هوا کثیف باشد، آثار دیگری دارد» (امام خامنه‌ای^۱، ۱۳۹۳/۰۱/۰۱).

«همه چیز مترتب بر فرهنگ است. فرهنگ حاشیه و ذیل اقتصاد نیست، حاشیه و ذیل سیاست نیست، اقتصاد و سیاست حاشیه و ذیل بر فرهنگند» (امام خامنه‌ای^۲، ۱۳۹۲/۰۹/۱۹).

«بعد از پیروزی انقلاب اسلامی (که انقلابی براساس یک هدف تعریف‌شده‌ی فرهنگی بود) که به مقوله‌ی فرهنگ اهمیت داده شد و به مقوله‌ی هویت ملی (که خودِ هویت ملی یک کشور، فرهنگ است و خود این جزو مصادیق و سطور برجسته‌ی فرهنگ یک ملت است) اهتمام ورزیده شد» (امام خامنه‌ای^۳، ۱۳۸۳/۰۲/۲۸).

۳-۴- فرهنگ سیاسی از دیدگاه نخبگان ایرانی

جلالی‌راد و سپهرنیا در پژوهش‌های خود طی سال‌های (۱۴۰۱-۱۳۹۵) شاخص‌های فرهنگ سیاسی ایران را از دیدگاه نخبگان احصاء کردند. از این منظر فرهنگ سیاسی ایران شامل بُعد کلان و مؤلفه فرهنگ سیاسی غربی، ایرانی و اسلامی - انقلابی (جلالی‌راد و سپهرنیا (الف)، ۱۳۹۶: ۱۴۱)، بُعد میانه و مؤلفه جامعه و فضای حکمرانی (جلالی‌راد، متقی و سپهرنیا، ۱۴۰۰: ۸۹) و بُعد خُرد و مؤلفه‌های فرهنگ سیاسی فردی و نخبگان (جلالی‌راد و سپهرنیا (ب)، ۱۳۹۶: ۹۴) و در مجموع ۴۳ شاخص می‌دانند. فرهنگ سیاسی نخبگان ایرانی ترکیبی از شاخص‌های سلبی و ایجابی است که در روند مشارکت سیاسی ایرانیان در طی دوران‌های مختلف نقش داشته است. این پژوهش با استفاده از مبانی نظری پژوهش‌های فوق به بررسی شاخص‌های فرهنگ سیاسی ایران در هشت سال دفاع مقدس خواهد پرداخت.

فرهنگ سیاسی ایران					
بعد خرد		بعد میانه	بعد کلان		
فرهنگ سیاسی نخبگان	فرهنگ سیاسی فردی	فرهنگ سیاسی جامعه و فضای حکمرانی	فرهنگ سیاسی اسلامی - انقلابی	فرهنگ سیاسی ایرانی	فرهنگ سیاسی غربی
توطئه‌پنداری	تعصب	بسیج سیاسی	امربه معروف و	اسطوره‌سازی	عدم آزادی

۱. بیانات در حرم مطهر رضوی

۲. بیانات در دیدار اعضای شورای عالی انقلاب فرهنگی

۳. بیانات پس از بازدید از صدا و سیما

رسانه	نهی از منکر	گرایی	
ارتباطات سیاسی	تساهل و مدارا	احزاب سیاسی	عدم انتقاد پذیری جسارت بیان سیاسی
جهانی شدن	حمایت از مستضعفان	پاسخگویی به مردم	تقدیر گرایی جناح بندی و تشکل سازی
مشارکت در انتخابات	صدور انقلاب	فضای امنیتی	تقلید گرایی خودسانسوری
خویشاوند سالاری	شهادت طلبی	عدم دانش سیاسی	فرد گرایی تخریب گروه‌های رقیب جناحی
دوگانگی فرهنگی	غرب ستیزی	بی اعتمادی سیاسی	تنوع طلبی عاملیت سیاسی نخبگان
عدم تخصص گرایی	انتظار ظهور حضرت قائم	عاملیت سیاسی زنان	فرصت طلبی نارضایتی از وضع موجود
پدر سالاری		فهم سیاسی	
		مطالبات سیاسی	
		قانون گریزی	

۴- بسترهای فرهنگ سیاسی در ایران

عوامل زمینه‌ساز و بسترهای فرهنگ سیاسی در یک کشور متعددند، از یک جهت باورها، ارزش‌ها و هنجارهای پذیرفته شده، سنت‌ها، آداب و رسوم دینی نقش‌آفرین صورت‌بندی فرهنگ سیاسی‌اند و از جهتی دیگر نظام سیاسی حاکم در گذشته و تاریخ سیاسی آن کشور، موفقیت‌ها، شکست‌ها و حتی موقعیت جغرافیای سیاسی، موقعیت راهبردی و اقتصاد سیاسی و فرهنگ‌های تأثیرگذار خارجی و تهاجم فرهنگی بستر شکل‌گیری فرهنگ سیاسی است. بر این پایه سه عامل زمینه‌ساز فرهنگ سیاسی در ایران را به قرار زیر می‌توان بیان نمود: (نظری، علم و آل‌غفور، ۱۳۹۲: ۸۵).

۱- فرهنگ باستانی: این فرهنگ ریشه در ایران باستان دارد و برخی از نمادهای آن در سنت ایرانی تداوم یافته و رواج دارد.

۲- فرهنگ اسلامی: تأثیر این فرهنگ بر ایران کمی قبل از فتح ایران به دست مسلمانان شروع شده، پس از حاکمیت اسلام تا امروز استمرار یافته است. با این تفاوت که تا نزدیک به زمان صفویه گرایش این فرهنگ با مذهب اهل سنت و پس از آن شیعه دوازده امامی است.

۳- فرهنگ غربی: از زمان انقلاب مشروطیت و همزمان با تحولات فرهنگی وسیع در اروپا با پیدایش مکاتب سیاسی چون لیبرالیسم، سوسیالیسم، مارکسیسم و فاشیسم ایران نیز از فرهنگ لیبرال، سوسیال و مارکسیسم تأثیر پذیرفت و باورهای این فرهنگ‌های سیاسی در لایه‌هایی از اقشار مردم ایران به ویژه روشنفکران تأثیر گذاشت (نظری، علم و آل‌غفور، ۱۳۹۲: ۸۶).

۵- ایدئولوژی و فرهنگ سیاسی

در تکوین تغییر تعهدات مردم نسبت به ارزش‌های خاص سیاسی، نقش ایدئولوژی نیز باید فهمیده شود. ایدئولوژی باورهای اساسی را با «ساختارهای عمیق» یا ارزش‌های درونی‌شده که ایستارهای فکری مردم را تشکیل می‌دهد، مربوط می‌کند. بنابراین، ایدئولوژی یک سمت‌گیری از پیش آماده یا درازمدت است. در این صورت، می‌توان گفت: «ترجیحات و باورهای فردی و ارزش‌های عام و خاص در میان اصول یا هدف‌های فلسفی قرار دارند. آشکار است که ارزش‌ها، منافع و ترجیحات با هم ترکیب یافته‌اند. ایدئولوژی ترکیب این ویژگی‌هاست، گاهی همبسته و گاه بدون آن. ترجیحات را می‌توان به منافع و منافع را به ارزش‌ها تبدیل کرد، یا ممکن است برای دست یافتن به منافع آن‌ها را به موقعیت ارزش‌ها بالا برد» (عالم، ۱۳۷۴: ۱۵۲۶).

ایدئولوژی و فرهنگ سیاسی از این نظر که با جنبه‌های ذهنی و عینی یک پدیده ارتباط دارد، از لحاظ سازواره‌ای «ارگانیک» پیوند دارند. فرهنگ جلوه عینی آموزش‌های معنوی و مادی جامعه به اعضاست. به همین دلیل، در تحلیل جدید سیاسی، فرهنگ سیاسی اهمیت ویژه خود را دارد؛ زیرا میان قدرت و مسئولیت توازن آن را حفظ می‌کند. آپتر می‌گوید: «هرچه همگنی فرهنگ سیاسی زیادتر باشد به همان نسبت ثبات نظام سیاسی بیشتر خواهد بود. عناصر و شیوه عمل فرهنگ‌های سیاسی گوناگون اهمیت زیادی دارد. تجزیه و تحلیل تطبیقی نظام‌های گوناگون سیاسی به ارزیابی اعتبار یا بقای فرهنگ‌های سیاسی گوناگون کمک می‌کند.» (عالم، ۱۳۷۴: ۱۵۲۸-۱۵۲۷).

۶- فرهنگ سیاسی شیعه

منظور از فرهنگ سیاسی شیعه نوع نگرش و طرز برخورد شیعه امامیه با سیاست و قدرت سیاسی است که تحت تأثیر مبادی نظری و عقاید و باورها و سنت‌های شیعه، در متن تاریخ و حیات جمعی شیعیان شکل گرفته و تعیین‌کننده الگوهای کنش و رفتار سیاسی آنان در پذیرش یا نفی حکومت‌ها می‌باشد. از مهم‌ترین این عناصر و مفاهیم باید از اصل امامت، انتظار و غیبت، اعتقاد به نامشروع بودن حکومت غیر معصوم و غیر ماذون از امام معصوم، شهادت، تقیه، عدالت و اصل امر به معروف و نهی از منکر نام برد. همچنین از نمادهای مذهبی در فرهنگ شیعه باید به عاشورا، سوگواری و تعزیه و سنت یاد شهیدان اشاره نمود که بالقوه حاوی قدرت عظیمی در تحریک و بسیج مردم و دمیدن روح مبارزه و انقلابیگری هستند (هنری لطیف‌پور، ۱۳۸۰: ۲۷).

اصول اعتقادی توحید، نبوت، معاد به عنوان سه رکن رکن و اساسی مکتب اسلام در میان همه فرق مسلمانان کمابیش مورد اتفاق هستند. استاد شهید مطهری در مورد علت این امر در کتاب «عدل الهی» می‌نویسد: «علت اصلی اینکه عدل در شیعه از اصول دین شمرده شده این است که، شیعه با اهل سنت در سایر صفات خداوند اختلافی نداشتند و اگر هم داشتند مطرح نبود ولی در مسئله عدل، اختلافات شدید داشتند و شدیداً هم مطرح بود به طوری که اعتقاد و عدم اعتقاد به عدل، علامت «مذهب» شمرده می‌شد که مثلاً شخص، شیعه است یا سنی، و اگر سنی است معتزلی است یا اشعری، عدل و امامت توأماً علامت تشیع بود» (نظری، علم و آل‌غفور، ۱۳۹۲: ۷۹-۷۸).

به طور کلی می‌توان گفت، فرهنگ سیاسی شیعه حاصل تعامل بین عناصر و مبادی نظری و اعتقادی این مذهب با عملکرد ساخت قدرت در سیر تاریخی آن است؛ به تعبیر دیگر در صورت تحقق و فعلیت یافتن هر ایده و آرمان اعم از دینی و غیر دینی در صحنه و عرصه عمل، لاجرم در تعامل با لوازم و الزامات زمان و مکان قرار می‌گیرد و لذا در مقام تحقق، ماهیتی تاریخی به خود می‌گیرد که این هویت را لزوماً با جوهر و ذات اولیه مکاتب و مذاهب در دو سطح و مقام مختلف تحت عنوان «مقام تعریف» و «مقام تحقق» یا «وجود آموزه‌ای» و «وجود تاریخی» مطرح می‌نمایند (نظری، علم و آل‌غفور، ۱۳۹۲: ۸۰-۷۹).

۷- دفاع مقدس

اولین بار امام خمینی (رحمه‌الله‌علیه)، در ۲۲ بهمن سال ۱۳۶۰ به مناسبت سومین سالگرد پیروزی انقلاب اسلامی، اصطلاح دفاع مقدس را در خلال سخنانی به کار برد، اما این عبارت ناظر به جنگ

ایران و عراق نبود و دایره‌ای گسترده‌تر را دربر می‌گرفت: «چنان‌که این جانب و مسؤولین جمهوری اسلامی مکرراً اعلام نموده‌ایم، ملت و دولت جمهوری اسلامی ایران تسلیم احکام مقدس قرآن و اسلام‌اند؛ و به حکم قرآن مجید خود را برادر ایمانی تمام ملت‌های اسلامی و کشورهای مختلف از حیث فرهنگ و جغرافیا می‌دانند؛ و صلح‌جویی و زندگانی مسالمت‌آمیز را با تمام دولت‌ها و ملت‌ها طالب می‌باشند و تا دولتی به حریم کشور آنان تجاوز نکند و متعهد به احکام اسلام باشد، آن را برادر خود می‌دانند؛ و از همه کشورها و ملت‌ها می‌خواهند که با هم متعهد و یک‌صدا در مقابل تجاوزگران، هر کس باشد، قیام کنند و خود را از چنگ جهان‌خواران نجات دهند؛ و نیز به حکم اسلام از تجاوز به حقوق و حدود خود دفاع کرده و تجاوزگر را تأدیب نمایند و در این صورت است که هیچ قدرتی به فضل خداوند متعال نمی‌تواند آنان را از این دفاع مقدس باز دارد...» (امام خمینی، ۱۳۹۹: ج ۱۶: ۴۷).

بنابراین اصطلاح دفاع مقدس که از سال ۱۳۶۱ به این طرف در سخن و بیان مقامات جمهوری اسلامی ایران خصوصاً امام خمینی (رحمه‌الله‌علیه)، مشاهده می‌شود و بیشتر ناظر به ماهیت تقابل حکومت بعثی عراق و سایر هم‌پیمانان و حامیان آن در جهان با جمهوری اسلامی و انقلاب اسلامی ایران و نیز ایستادگی و مقاومت ایران در برابر فشارهای برون‌مرزی و بین‌المللی بوده است.

۸- شاخص‌های فرهنگ سیاسی ایران در هشت سال دفاع مقدس

۸-۱- مشارکت در انتخابات

با پیروزی انقلاب اسلامی و استقرار نظام جمهوری اسلامی در ایران، مشارکت سیاسی به شکل شرکت در انتخابات بسیار مهم و حساس تلقی شد و مردم ایران بیش از سه دهه است که با حضور در انتخابات، سرنوشت و اداره کشور را به دست افراد موردنظر خود می‌سپارند. هر چند سابقه شکل‌گیری مجلس به دوران مشروطه برمی‌گردد، ولی نقش پررنگ مجلس و انتخابات در بعد از انقلاب اسلامی، نمایان گشته است (گلی و مهکویی، ۱۳۹۳: ۱۸۹).

از آنجا که حضور گسترده و همه‌جانبه مردم در انتخابات به نقطه قوت نظام جمهوری اسلامی ایران در عرصه ملی و بین‌المللی بدل شده است، سیاست مخالفان به سوی کاهش مشارکت و سیاست نظام جمهوری اسلامی بر تشویق آحاد ملت برای مشارکت در انتخابات بوده است. در دوران دفاع مقدس (سال‌های ۱۳۵۹ تا ۱۳۶۷) تعداد ۶ انتخابات در سطح ملی و محلی برگزار

گردید که میزان مشارکت در آن نشان از تاثیر دفاع مقدس بر این شاخص دارد.

انتخابات	تاریخ	واجدین رأی	رأی دهندگان	درصد مشارکت
دومین دوره ریاست جمهوری	۱۳۶۰/۰۵/۰۲	۲۲/۶۸۷/۰۱۷	۱۴/۵۷۳/۴۹۳	۶۴/۲۴
سومین دوره ریاست جمهوری	۱۳۶۰/۰۷/۱۰	۲۲/۶۸۷/۰۱۷	۱۶/۸۴۷/۷۱۵	۷۲/۲۶
اولین دوره خبرگان رهبری	۱۳۶۱/۰۹/۱۹	۲۳/۲۷۷/۸۷۱	۱۸/۰۱۳/۰۶۱	۷۷/۳۸
دومین دوره مجلس شورای اسلامی	۱۳۶۳/۰۱/۲۶	۲۴/۱۴۳/۴۹۸	۱۵/۶۰۷/۳۰۶	۶۴/۶۴
چهارمین دوره ریاست جمهوری	۱۳۶۴/۰۵/۲۵	۲۵/۹۹۳/۸۰۲	۱۴/۲۳۸/۵۸۷	۵۴/۷۸
سومین دوره مجلس شورای اسلامی	۱۳۶۷/۰۱/۱۹	۲۷/۹۸۶/۷۳۶	۱۶/۷۱۴/۲۸۱	۵۹/۷۲

۸-۲- اسطوره‌سازی

الگوسازی یکی از مهم ترین تمهیدات تبلیغاتی، روانی و البته کنترلی، بسیاری از دولت‌ها در دوره جنگ است، یعنی ارایه سرمشق‌ها و خلق قهرمانانی که شاید در عالم واقع هم وجود نداشته باشند، اما بتوانند مردم، به ویژه نوجوانان و جوانان، چگونه زیستن و در دوران نبرد، چگونه جنگیدن و مردن را آموزش دهند. به تعبیر دیگر، ارایه الگو اعتقاد جنگ آوران داوطلب را راسخ‌تر می‌کند، سربازان مشمول، انگیزه جدیدی برای مقاومت و جنگیدن می‌یابند و افراد بی‌طرف نیز افکار و رفتار خود را تصحیح می‌کنند تا در نهایت، همگی بدون احساس ترس یا گناه با واقعیت‌های جنگ روبه رو شوند. بنابراین، اگر الگوسازی موفقیت آمیز باشد و با اقبال روبه رو شود، چهارچوب نامریی، اما مؤثری برای کنترل نسبی و هدایت افکار و فعالیت‌های افراد پدید خواهد آمد. این اقدام، در عین حال، پاسخی به یکی از نیازهای روانی مردم نیز می‌باشد؛ چرا که آنان به طور معمول، به الگو نیاز دارند و در زمان بحران، با اشتیاق بیشتری به دنبال آن می‌گردند (نبوی، ۱۳۸۲: ۳۱). در دوران دفاع مقدس اسطوره‌های واقعی چون شهید عبدالرسول زرین (تک تیراندازی که در دنیا بیش‌ترین تیر موفق را داشته است)، و شهید حسین فهمیده با رشادت‌های خود نقش مهمی در ارایه سرمشق به جامعه ایفا کردند.

۸-۳- بیگانه‌هراسی^۱

بیگانه‌هراسی یا بیگانه‌ترسی اشاره‌ای است به ترس، بدگمانی یا نفرت از بیگانگان. به عنوان مثال می‌توان از انزوای ژاپن در طول قرن‌های هفدهم تا نوزدهم نام برد. زیرا به گمان ژاپنی‌ها،

۱. Xenophobia

مبلغین مسیحی اروپایی، غاصبین سیاسی واقعی و سوداگران اروپایی نیز استثمارگران بی انصاف قلمداد می‌شدند، از این رو فرمان رسمی سال ۱۶۳۹ میلادی مبنی بر قطع تماس با اروپائیان صادر شد که تا سال ۱۸۵۳ میلادی به قوت خود باقی بود (آقابخشی و افشاری‌راد، ۱۳۷۹: ۶۳۹). نگاهی به دخالت قدرت‌های سلطه‌گر روس، انگلیس و آمریکا در امور ایران و آسیب‌پذیری ایران از تدابیر و نقشه‌های پنهان و آشکار این قدرت، به ویژه در دو قرن اخیر، خود به نوعی ذهنیت توطئه دائمی بیگانگان برای ضربه زدن به کشور را در میان دولت مردان و توده مردم، تشدید نموده است. این ذهنیت سبب شده تا ایرانیان آگاهانه یا ناخودآگاه در ورای هر حادثه نامطلوب سیاسی و اجتماعی، بلافاصله یک توطئه را که از ناحیه نیروهای خارجی یا قدرت‌های جهانی پایه ریزی و هدایت می‌شود، تصور و فرض نمایند. به دلیل تداوم بلند مدت احساس خطر نسبت به مداخله و توطئه دائمی بیگانگان، این ذهنیت در شکل فرهنگ عمومی و سپس باور سیاسی در بطن جامعه ایرانی نهادینه شده و به معیاری برای سنجش قضاوت آنان نسبت به ارزیابی مسائل و مشکلات درونی جامعه ایران و انتساب آن به نیروهای خارجی تبدیل شده است (صادقی، ۱۳۸۸: ۱۵۸). به همین دلیل آغاز جنگ تحمیلی رژیم بعث عراق زمینه‌های تشدید این شاخص به صورت جدی در جامعه فعال شد.

۸-۴- امر به معروف و نهی از منکر

«امر به معروف و نهی از منکر»، شاه‌رگ حیاتی اسلام و جامعه اسلامی به شمار می‌آید و به تعبیر روایات، فرضیه‌ای بزرگ است که دیگر فرایض با آن قوام می‌یابند؛ و اساسی‌ترین حکم از احکام شرع اسلام (غفاری و تجری، ۱۳۸۷: ۲۶۱)؛ از وظایف عملی مسلمانان و در شمار فروع دین به حساب آمده (به نقل از طباطبایی فرد، ۱۳۹۰: ۸۰)، و عرصه را برای اجرا شدن تمامی اصول و فروع فراهم می‌کند.

حفظ اسلام و نظام اسلامی از افکار انحرافی و ظلم و بی‌عدالتی و تسلط اشرار و کفار، در اندیشه امام راحل (رحمه‌الله‌علیه)، به قدری اهمیت داشت که ایشان، در کتاب امر به معروف و نهی از منکر می‌فرمایند: «اگر در اسلام بدعتی واقع شود و سکوت علمای دین و رؤسای مذهب (اعلی‌الله کلمتهم) موجب هتک اسلام و تضعیف اعتقادات مسلمین شود، بر آنان واجب است به هر وسیله ای که ممکن است انکار نمایند؛ چه انکار آن‌ها در ریشه کن ساختن فساد، مؤثر باشد یا نه» (امام خمینی، ۱۳۹۲: ۲۵۴). در همین زمینه است که امام خمینی (رحمه‌الله‌علیه) فرمودند: «بزرگترین منکر غلبه

اجانب بر ماست این منکر را باید نهی کنید از مخالفتی که باهم دارند و با ملت دارند و با دشمنان اسلام که خدا فرموده مراده نکنیم، صحبت می‌کنند، الان منکری بالاتر از این نیست که مصالح مسلمین را به خطر انداخته است» (امام خمینی، ۱۳۹۹: ج ۷: ۱۸۷). بر همین اساس هشت سال دفاع مقدس به نوعی امر به معروف و نهی از منکر جامعه ایران در خصوص رژیم بعث عراق و صدام حسین به حساب می‌آمد.

۸-۵- تساهل و مدارا

در کتاب لغت «قاموس المحيط» در ذیل لغات، سَهْل و سَمْح و مشتقات آن‌ها آمده است، التساهل: التسامح که وجه مشترک آن‌ها، سهولت و آسان‌گیری بر یکدیگر، نرمی، رأفت، گذشت، بخشش، سخاوت، راحتی، وسعت و... است (فرزانه‌پور و بخشایی‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۶۰). اسلام نیز بر مدارا با دشمنان تأکید کرده است تا جایی که در بعضی از روایات مدارا کردن با دشمنان خدا را بهترین صدقه دانسته است (بیات و همکاران، ۱۴۰۰: ۴۷۸). تساهل و مدارای اسلامی، از دو جنبه رفتارهای داخلی و رفتارهای بین‌المللی می‌تواند مورد توجه قرار گیرد (به نقل از فرزانه‌فر، ۱۳۸۳: ۱۵۹). در پی حمله رژیم بعث عراق به ایران، امام خمینی بنیان‌گذار جمهوری اسلامی در پیامی ضمن محکوم کردن این حمله درباره ادامه تجاوزات رژیم صدام به ایران هشدار داد. در این پیام آمده بود: «گمان نکنند ملت ما که دولت ایران و ارتش ایران عاجز از این است که جواب به این‌ها بدهد. هر وقتی که مقتضی بشود، من پیامی به ملت خواهم داد و به صدام حسین و امثال او خواهم ثابت کرد که اینها، این اذنان امریکا قابل ذکر نیستند و ما همیشه بنا داریم که در این برخوردها، طوری برخورد بشود که جواب برخورد آن‌ها داده بشود که به ملت عراق خدای نخواستہ صدمه‌ای وارد نشود، لکن ما عازم بر این هستیم، مصمم بر این هستیم که اگر عراق حدّ خودش را نداند و تجاوز را تکرار بکند، ما دستور بدهیم و ملت ما بسیج بشوند و آن وقت برای ملت عراق معلوم باشد که ما با آن‌ها هیچ کار نداریم؛ بلکه این صدام حسین است که به واسطه تحریک امریکا به ما تجاوز کرده است و ما اگر جوابی به او بدهیم، هرگز به ملت عراق، که برادر ما هستند، مربوط نیست» (امام خمینی، ۱۳۹۹: ج ۱۳: ۲۲۲-۲۲۱). بر همین مبنا رفتار ایران با اسرای جنگی عراق رفتاری کاملاً اسلامی و انسان‌دوستانه بوده است.

همچنین تشکیل سپاه بدر متشکل از مجاهدین عراقی برای مبارزه با رژیم بعث عراق نمونه‌ای دیگر از تساهل و مدارا ایران در طول هشت سال دفاع مقدس می‌باشد.

مسئله حمایت از مستضعفان در قبال مستکبران جهان مورد توجه اساسی رهبر کبیر انقلاب اسلامی امام خمینی بوده، به طوری که ایشان چند ماه بعد از به ثمر رسیدن انقلاب، لزوم تأسیس حزب جهانی به نام «حزب مستضعفین»، را مطرح کردند (قادری کنگاوری، ۱۳۹۸: ۵۵). در مقدمه قانون اساسی کشور؛ با توجه به محتوای اسلامی انقلاب ایران که حرکتی برای پیروزی تمامی مستضعفین بر مستکبرین معرفی می‌نماید؛ همچنین در بند ۱۲ اصل سوم، پی‌ریزی اقتصاد صحیح و عادلانه بر طبق ضوابط اسلامی جهت ایجاد رفاه و رفع فقر و برطرف ساختن هر نوع محرومیت اشاره بر این موضوع دارد (خورشیدی، ۱۳۹۴: ۱۲).

دفاع از حقوق همه مسلمانان در اصل ۱۵۲ قانون اساسی کشورمان، به عنوان اصلی دیگر از اصول سیاست خارجی جمهوری اسلامی مورد تأکید واقع شده است (عمید زنجانی و توکلی، ۱۳۹۱: ۲۲۲). همچنین اصل مبارزه با ظلم و دفاع از همه مستضعفان جهان در مقابل ستمگران از دیگر اصول کلی سیاست خارجی دولت اسلامی می‌باشد. با توجه به این موضوع که یکی از نمونه‌های بارز ظلم و تجاوز، تعدی به حقوق اساسی و آزادی بشر می‌باشد، لذا دفاع از مستضعفین و مظلومین دنیا یکی از مصادیق جهاد فی سبیل الله می‌باشد (جاوید و محمدی، ۱۳۹۲: ۶۶). و به عنوان یکی از اصول سیاست خارجی در اصل ۱۵۴ قانون اساسی در قالب حمایت از مبارزه حق طلبانه مستضعفین در برابر مستکبرین در هر نقطه از جهان متجلی شده است. اصل ۱۵۴ قانون اساسی بیان می‌دارد: «جمهوری اسلامی ایران سعادت انسان در کل جامعه بشری را آرمان خود می‌داند و استقلال و آزادی و حکومت حق و عدل را حق همه مردم جهان می‌شناسد. بنابراین در عین خودداری کامل از هرگونه دخالت در امور داخلی ملت‌های دیگر، از مبارزه حق طلبانه مستضعفین در برابر مستکبرین در هر نقطه از جهان حمایت می‌کند». از این منظر دفاع مقدس و مقابله با صدام دفاع از مردم مظلوم و مستضعف عراق نیز به حساب می‌آید و در پیام امام به مردم عراق به قیام علیه رژیم بعث مشهود است: «ملت مظلوم در بند عراق، عزیزان زجر دیده و شکنجه کشیده محترم بین‌النهرین، اکنون که برادران مجاهد شما در دفاع از میهن خود و دفع حملات دشمن اسلام مجبور شدند به خاک عراق بیایند تا به خواست خداوند متعال ملت ستم‌دیده عراق را از شرّ حزبی که در طول سلطه غیر مشروعش بر کشور اسلامی، آنچنان ضربه‌ها به این

ملت شریف وارد کرده که قابل شمارش نیست نجات دهند...^۱ (امام خمینی، ۱۳۹۹: ج ۱۶: ۳۷۵).

۷-۸- شهادت طلبی

شهادت و شهادت طلبی از مفاهیم مورد توجه در فرهنگ اسلامی است. «شهادت» انسانی است که در راه خدا کشته شود و شهادت اسم مصدر آن به معنای کشته شدن در راه خدا (به نقل از جواهری، ۱۳۸۹: ۳۳)؛ و در لغت به معنی گواهی دادن، بیان کردن آنچه که به چشم دیده شده در نزد حاکم و قاضی، و گواهی دادن به یگانگی خدا (عمید، ۱۳۸۴: ۸۶۱) آمده است. شهادت طلب کسی است که دوست دارد در راه خدا شهید گردد. با صداقت و اخلاص علاقه دارد در راه خدا کشته شود. در انگیزه‌های شهید قدرت، ثروت، ریاست، شهرت، دنیاگرایی، شرارت، ستمگری، تبعیض، رفاه طلبی و سلطه طلبی جای ندارد. او آگاهانه و تنها برای خدا با رهبری الهی پیامبر، امام و نائب امام فداکاری می‌کند (جواهری، ۱۳۸۹: ۳۴).

به دلیل پیوند شاخص‌های فرهنگ ملی و مذهبی در ایران، فرهنگ شهادت از اهمیت و مطلوبیت بیشتری در فضای اجتماعی و فرهنگ سیاسی برخوردار شده است. به عبارت دیگر پس از انقلاب اسلامی، فرهنگ شهادت با نشانه‌هایی از فرهنگ استقامت، سلحشوری و فداکاری پیوند یافت. لازم به توضیح است که فرهنگ شهادت در زیرساخت‌های جامعه ایران وجود داشته است. جلوه‌های دیگری از شهادت گرایی نیز در دوران قبل از اسلام به چشم می‌خورد. در این ارتباط، حتی «آرش کمان‌گیر» در کنش‌گری خود برای حفظ تمامیت ارضی کشور به شهادت می‌رسد. چنین نشانه‌هایی در دوران پس از اسلام نیز در قالب فرهنگ دینی به ویژه بر اساس آموزه‌های ایدئولوژیک شیعه باز تولید شده است (مصلی‌نژاد، ۱۳۸۶: ۳۳۶-۳۳۵).

یافته‌ها و دستاوردهای تاریخی از صدر اسلام تاکنون، بیانگر این واقعیت شگرف است که فرهنگ شهادت طلبی به عنوان کارآمدترین و مؤثرترین عنصر در پیشبرد اهداف و حفظ ارزش‌ها و مقابله با دشمنان اسلام مطرح بوده است. فرهنگ شهادت طلبی یعنی باور به خدا و معاد، اعتقاد راسخ به درستی و حق بودن راه اسلام ناب محمدی، ایستادگی در مقابل دشمن، ایثار و فداکاری برای حفظ ارزش‌های انقلاب و اسلام ناب (جعفری‌پناه و میراحمدی، ۱۳۹۱: ۱۱۰). فرهنگ شهادت طلبی به منزله یکی از اصلی‌ترین منابع قدرت نرم در بین مسلمانان به شمار می‌آید. بر این مبنای تاریخی و

^۱ پیام امام خمینی به ملت و ارتش عراق ۲۳ تیرماه ۱۳۶۱

اعتقادی، مردم مسلمان ایران با ظهور انقلاب و پس از آن به خصوص در جنگ تحمیلی، با تأسی از فرهنگ عاشورا نشان دادند که از شهادت ترسی ندارند و گفتمان شهادت طلبی را ارتقاء دادند.

۸-۸- صدور انقلاب

«صدور»، در فرهنگ لغت عمید، واقع شدن و حادث گشتن امری، آشکار گشتن امری، بازگشتن و بازگردیدن معنی شده است (عمید، ۱۳۸۴: ۱۷۳). انقلاب به مثابه یک دگرگونی بنیادین در ساختارهای جامعه، از نظر برخی نویسندگان، در حکم نقطه عطفی تاریخی قلمداد می‌شود، مفهوم جدید انقلاب از این تصور جداشدنی نیست که سیر تاریخ ناگهان از نو آغاز می‌گردد و داستانی سراسر نو که هیچ‌گاه قبلاً گفته یا دانسته نشده است به‌زودی شروع خواهد شد. این مفهوم پیش از دو انقلاب بزرگ اواخر سده هجدهم ناشناخته بود (آرنت، ۱۳۸۱: ۳۶).

یکی از مسائلی که درباره انقلاب‌ها مطرح می‌شود، مساله تعامل انقلاب‌ها با محیط بین‌المللی است. بعد از وقوع انقلاب و البته همزمان با آن، مساله برخورد با نظام بین‌الملل برای انقلاب‌ها پدید می‌آید. بر این اساس، صدور انقلاب عبارت است از سعی انقلابیون برای تبدیل پیام‌ها و رسالت بالقوه انقلاب، به حالت بالفعل. یعنی، انقلابیون می‌خواهند روح کلی مضامین انقلاب را که در حال حاضر در کشورشان تجسم یافته است، به حرکت درآورند و پیام‌ها و اهداف خود را در دیگر کشورها علنی کنند.

جمهوری اسلامی ایران، سعادت انسان در کل جامعه بشری را آرمان خود می‌داند و استقلال و آزادی و حکومت حق و عدل را حق همه مردم می‌شناسد، از این الگوهای صدور انقلاب که از آبخور ماهیت جهان‌شمول دین اسلام و سرشت انقلاب سیراب می‌شد، کاملاً نرم‌افزاری و مبتنی بر تسخیر اذهان و اندیشه‌های ملت‌های دیگر توسط پیام‌های بخش اسلام بود. رویکردی که نقطه عزیمت خود را انقلاب قرار داده بود و به اعتبار «رسالت انقلابی» به راهبرد صدور می‌اندیشید (تاجیک و دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۸۲: ۶۷)؛ اسلام می‌خواهد که از انسان‌های موجود در کره زمین فقط یک امت به هم پیوسته و واحد بشری فراهم آورد، یعنی کشوری به عرض و طول جغرافیایی همه کره زمین، دولتی به شعاع فعالیت و صلاحیت همه انسان‌ها و سرزمین‌ها (خلیلیان، ۱۳۸۲: ۱۱۰)، از این‌رو، رسالت جهانی و جهان‌شمولی اسلام‌آزاد یک سو و ماهیت فراملی انقلاب اسلامی از سوی دیگر، صدور انقلاب را به فراسوی مرزهای ایران اجتناب‌ناپذیر می‌سازد. به گونه‌ای که اشاعه آرمان‌ها و آموزه‌های انقلاب اسلامی به سایر کشورها و جوامع به صورت یکی از اهداف

فراملی سیاست خارجی جمهوری اسلامی تعریف و تعیین می‌گردد. اسلام به عنوان ایدئولوژی مشروعیت‌بخش جمهوری اسلامی، دینی است فرازمانی و فرامکانی، که به همه عصرها و نسلها تعلق دارد. پس تبیین و ترویج اسلام در قالب دعوت وظیفه و هدف دولت و حکومت اسلامی در هر نقطه از جغرافیا و تاریخ بشری است. بر این اساس از نخستین روزهای استقرار جمهوری اسلامی گسترش انقلاب اسلامی به عنوان یک هدف راهبردی در دستور کار سیاست خارجی ایران قرار گرفت. و بر پایه مبانی نظری اسلامی و انقلابی، دو الگوی عام، قهرآمیز و مسالمت آمیز صدور انقلاب متصور شد. الگوی قهر آمیز که خاستگاهی انقلابی دارد که در چارچوب اندیشه «انقلاب مستمر» خواهان ایجاد انقلاب‌های مکرر و مستمر در کشورهای مسلمان و مستضعف است؛ و صدور مسالمت‌آمیز انقلاب اسلامی که به سه شیوه و روش تحقق می‌یابد: حمایت معنوی و غیر نظامی از نهضت‌های آزادی‌بخش، الگوپردازی و ارایه دولت سرمشق از جمهوری اسلامی و تبلیغات (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۸۸: ۱۶۳-۱۶۱).

بر اساس نظرات امام خمینی^(ره) در صحیفه نور، استراتژی صدور انقلاب اسلامی را می‌توان دارای چهار رکن اساسی؛ ۱- الگوسازی، ۲- تبلیغ و آگاه‌سازی، ۳- آموزش، ۴- و حمایت از نهضت‌های آزادی‌بخش دانست (خلیلی و حمیدی، ۱۳۹۰: ۱۰۶) به این ترتیب، وقتی در پرتو فرهنگ سیاسی، ایرانی- اسلامی و فلسفه سیاسی امام خمینی^(ره) نگریسته شود، سه هدف اصلی در صدور انقلاب پدیدار می‌شود. در کوتاه مدت وسیله‌ای برای دفاع از جمهوری اسلامی به رهبری یک فقیه بلند مرتبه، و تأمین امنیت بین‌المللی جمهوری اسلامی به ویژه در خلیج فارس و در دراز مدت وسیله‌ای برای استقرار نهایی نظامی جهانی زیر چتر عدالت اسلام است (اسپوزیتو، ۱۳۸۲: ۶۵).

انقلاب اسلامی ایران توانست با ارتقای خودآگاهی مستضعفان و محرومان و احیای خودباوری، اعتماد به نفس و بیداری اسلامی در میان ملت‌های مسلمان، بر اهمیت جنبش‌های آزادی‌بخش، اعم از اسلام‌گرا و استعمار ستیز، به عنوان بازیگران نوین در نظام بین‌الملل تأکید ورزد (دهشیری، ۱۳۸۸: ۱۵۸).

۸-۹- غرب ستیزی (استکبارستیزی)

با پیروزی انقلاب اسلامی دست آمریکا از دخالت در امور ایران کوتاه شده بود، و از سوی دیگر پذیرش سفر شاه به آمریکا در ۳۰ مهر سال ۱۳۵۸ش، جامعه را نسبت به روابط با آمریکا حساس کرده بود. حضرت امام خمینی^(ره) نیز در سخنرانی‌های خواستار بازگرداندن شاه و محاکمه

او بود. این پیام انگیزه‌ای بود تا اشغال سفارت آمریکا در ۱۳ آبان ۱۳۵۸ به دست دانشجویان خط امام صورت گیرد. امام خمینی^(ره) با تأیید کار دانشجویان، آن را انقلابی بزرگ‌تر از انقلاب اول نامید. افشای اسناد سفارت، توطئه‌های گوناگون آمریکا علیه ایران و سایر کشورها را آشکار کرد. تلاش آمریکا برای آزادی گروگان‌ها، مانند پیشنهاد مذاکره، تشکیل جلسه شورای امنیت و شکایت به دادگاه لاهه، و عملیات نظامی در ۴ اردیبهشت ۱۳۵۹ در صحرای طبس راه به جایی نبرد و اعلام قطع رابطه آمریکا با ایران نیز با استقبال امام خمینی^(ره) مواجه شد و آن را از بهترین کارهای کارتر رئیس جمهور آمریکا برشمرد. از آن زمان به بعد در اکثر سخنان امام خمینی^(ره) مبارزه با فرهنگ آمریکایی و غرب‌ستیزی به چشم می‌خورد. برای مثال «آمریکا دشمن ماست» (امام خمینی، ۱۳۹۹: ج ۷: ۴۱۰). آمریکا دشمن شماره اول بشر و ماست (امام خمینی، ۱۳۹۹: ج ۱۰: ۳۷۳)؛ آمریکای جهان‌خوار، بزرگترین دشمن اسلام و مسلمانان جهان می‌باشد (امام خمینی، ۱۳۹۹: ج ۱۵: ۳۰۵)، «آمریکای حيله‌گر، دشمن شماره یک است و به خون اسلام و استقلالشان تشنه است» (امام خمینی، ۱۳۹۹: ج ۲۱: ۱۷۹). امام^(ره) در جای دیگری می‌فرماید «آمریکا دشمن شماره یک مردم محروم و مستضعف جهان است. آمریکا برای سیطره‌ی سیاسی و اقتصادی و فرهنگی و نظامی خویش بر جهان زیر سلطه، از هیچ جنایتی خودداری نمی‌نماید» (امام خمینی، ۱۳۹۹: ج ۱۳: ۲۱۲). و در جای دیگر می‌گوید: «دنیا بداند که هرگرفتاری‌ای که ملت ایران و ملل مسلمین دارند، از اجانب است؛ از آمریکا است» (امام خمینی، ۱۳۹۹: ج ۱: ۴۱۱).

از آنجایی که رژیم بعث از اهداف خود در حمله به ایران در آرزوی جایگاه برتری و هژمون شدن در منطقه بود؛ نقشی که ایران پیش از انقلاب با حمایت آمریکا انجام می‌داد. پیروزی انقلاب اسلامی موجب به هم خوردن موازنه قوا در منطقه‌ی خلیج فارس شد. صدام حسین درصدد تأمین اهداف جاه‌طلبانه‌ی خویش و برقراری موازنه جدید قدرت در منطقه از طریق توسعه ارضی و مرزی بود. در وضعیتی که رژیم شاهنشاهی ایران سرنگون شده و رقیب هژمون عراق از بین رفته بود، فرصت مناسبی برای عراق فراهم آمد تا این کشور در جهت منافع خویش، جنگی سخت را آغاز نماید (پیری و شربتی، ۱۴۰۱: ۴۰). از طرفی کارتر نیز طی یک سخنرانی در لس آنجلس، به طور غیرمستقیم بهره‌هایی را که انتظار داشت از حمله‌ی عراق به ایران عایدش گردد به این ترتیب بیان می‌کند:

«امیدوارم که به دنبال جنگ عراق با ایران، آزاد کردن گروگان‌های آمریکایی سرعت یابد و ایران از این جنگ درس عبرتی گرفته باشد که تا چه حد صلح و آرامش و یک اقتصاد قوی برای هر

کشور لازم است... آمریکا انتظار دارد که جنگ ایران و عراق، کشور ایران را نیازمند وسایل یدکی نماید و در نتیجه آن کشور جهت رفع نیاز خود، شرایط آمریکا را مبنی بر آزادی گروگان‌ها بپذیرد» (مازند، ۱۳۷۳: ۱۴۵). در سال ۱۳۶۶ امام (ره) آمریکا را عامل اصلی جنگ تحمیلی، حمله دولت عربستان به زائران ایرانی، ترورهای منافقین (سازمان منجمله مجاهدین خلق) در اوایل دهه‌ی ۶۰، ناآرامی‌های کردستان و بسیاری از مناقشات می‌داند و می‌فرماید: «هرجا آمریکا نتواند خودش دخالت کند ایادی‌اش را می‌فرستد که لاقلاً بین مردم نفاق بیاندازند» (امام خمینی، ۱۳۹۹: ج ۱۸: ۱۲۵). و از این رو غرب ستیزی و مقابله با آمریکا در فرهنگ سیاسی دوران دفاع مقدس پررنگ‌تر شد.

۸-۱۰- انتظار ظهور حضرت قائم (عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف)

«انتظار ظهور^۱» از مهمترین باورهای شیعیان است که در قالب مراسم‌های خاص بروز و ظهور یافته و تأثیری در خور توجه در اوضاع و احوال اجتماعی و سیاسی آن‌ها برجای نهاده است. و بیش از آن‌که آموزه‌ای دینی و یا روندی کارکردی باشد، حالت و صفتی فردی و اجتماعی است و در روایات انتظار از شیعیان خواسته شده برای آمدن قائم خود را آماده کنند به گونه‌ای که هرگاه آن حضرت ظهور کرد بدون معطلی با ایشان همراهی کنند (شاهمرادی، ۱۳۹۴: ۹۰)؛ زیرا ظهور حضرت مهدی (عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف) حلقه‌ای است از حلقه‌های مبارزه اهل حق و اهل باطل که به پیروزی نهایی اهل حق منتهی می‌شود و سهم بودن یک فرد در این سعادت موقوف به این است که آن فرد عملاً در گروه اهل حق باشد (آقابخشی و افشاری‌راد، ۱۳۷۹: ۱۲). بر این مبنا در دوران دفاع مقدس، رزمندگان خودشان را سرباز امام عصر (عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف) می‌دانستند و معتقد بودند این مملکت، مملکت امام زمان (عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف) و رهبر واقعی آنان، آن حضرت است. آنان اعتقاد داشتند آن کسی که در جبهه‌ها فرماندهی می‌کند، خود حضرت است و با این دید وارد جبهه‌ها می‌شدند؛ بنابراین نه تنها خسته نمی‌شدند، بلکه با تمام وجود در این راه گام بر می‌داشتند و سختی‌ها و مشکلات را با جان و دل می‌خریدند.

۸-۱۱- بسیج سیاسی

منظور از بسیج سیاسی «ظرفیت و آمادگی سازماندهی» یا توانایی یک گروه تشریک مساعی، اقدامات مشترک و بسیج منابع (اعم از مالی، نمادین و عضوگیری) به منظور ترغیب مردم به پیروی از امر خیر مشترک و منافع جمعی علی‌رغم تفاوت در شرایط سیاسی-اقتصادی و

۱. Adventism

وابستگی به پایگاه‌های سیاسی متفاوت است (نواختی مقدم و میرزانژاد، ۱۳۹۲: ۱۹۰). بر این اساس دوران دفاع مقدس بستری برای یکپارچه شدن ملت و بسیج عمومی را فراهم کرد.

هر چند بسیج عمومی ایران از پیش از انقلاب با حضور در راهپیمایی‌ها و نهایتاً در راهپیمایی ۲۲ بهمن ۱۳۵۷ آغاز شد و با فرمان امام به مردم برای مبارزه با فقر و محرومیت‌زدایی شکل جدیدی گرفت و با حوادث ضد انقلاب ماهیت دفاعی گرفت، اما با آغاز تسخیر سفارت و تهدید آمریکا اما در چهارم آذر ۱۳۵۸ اما فرمان تشکیل بسیج عمومی و ایجاد ارتش ۲۰ میلیونی را داد. ثمره این بسیج عمومی حضور داوطلبانه مردم در جبهه‌های جنگ در طول ۸ سال دفاع مقدس بود. ۸-۱۲- احزاب سیاسی

احزاب سیاسی شکل خاصی از سازماندهی نیروهای اجتماعی هستند که به‌عنوان حلقه پیوند میان مطالبات و منافع توده‌های مردم و نهادهای تصمیم‌گیری سیاسی و مدیریتی عمل می‌کنند. حزب جمهوری اسلامی به‌عنوان یک حزب نزدیک به حاکمیت در دوران دفاع مقدس مانند دیگر گروه‌ها نیروهای داوطلب خود را از تمامی شهرها از دفاتر این حزب به جبهه‌ها اعزام کرد که تعداد و اسامی دقیق آن‌ها در دسترس نیست. حضور عمده نیروهای این حزب در جبهه‌ها بود و تا یک سال پس از انحلال این حزب نیز نیروهای آن در جبهه‌ها باقی ماندند. رهبران حزب جمهوری اسلامی در سال ۶۶ ضمن ارسال نامه‌ای از امام خواستار انحلال حزب فوق می‌شوند. در بخشی از متن نامه آمده است: در طول جنگ تحمیلی، حزب جمهوری اسلامی در سراسر کشور به وظیفه اسلامی خود برای بسیج مردم و شرکت فعال در جبهه‌های نور عمل کرد و جمعی از کادرها و اعضای آن در این جهاد مقدس به افتخار شهادت نائل آمدند. از سویی رهبران این حزب به نوعی فرماندهان جنگ محسوب می‌شدند (کوشکی، ۱۳۹۳).

انجمن‌های اسلامی که یک عنوان و نماد عمومی بود؛ و در قالب انجمن اسلامی محلات، انجمن اسلامی سازمان‌ها، انجمن اسلامی تشکل‌های خاص و غیره، مردم را به صورت خودجوش برای فعالیت در آن‌ها جذب می‌کرد. و کمک‌ها یا به صورت اعزام نیرو بود و یا به شکل‌های دیگری از جمله کمک‌رسانی‌های مستقیم به مردم آسیب دیده مناطق جنگی، جمع‌آوری کمک‌های مردمی و... برای مثال: در انجمن اسلامی کارخانه‌ها و صنایع، بیشتر بحث پشتیبانی و تدارکات جبهه‌ها مطرح بود. یا در انجمن اسلامی معلمان، بحث آموزش و تعلیم افراد مناطق جنگ زده که دیگر مدرسه‌ای نداشتند تا در آن حاضر شوند مطرح می‌شد (کوشکی، ۱۳۹۳).

۸-۱۳- فضای امنیتی

مفهوم «امنیتی کردن»^۱ یا امنیت‌گرایی، تعبیری دوپهلو است که در معنای نخستین، برآوردن هر چه بیشتر خواسته‌های جمعی درباره امنیت است (مهدوی‌پور و شهرانی‌کرانی، ۱۳۹۳: ۱۶۳). و در حوزه مطالعات امنیتی، توسط «مکتب‌کپنهاگ»^۲ و به ویژه شخص «ویور»^۳ به منظور تشریح و تحلیل مسائل امنیتی ارایه شده است. به عبارت دیگر، امنیتی کردن یکی از سه انگاره اصلی مکتب کپنهاگ است که مکمل نگاه «توسعی و تعمیقی» این مکتب به امنیت می‌باشد (دهقانی‌فیروزآبادی و قرشی، ۱۳۹۱: ۸).

بحران‌های سیاسی زمانی امنیتی می‌شوند که گروه‌های مختلف سیاسی اطمینان و اعتماد خود را نسبت به یکدیگر از دست داده و در خصوص مقاصد یکدیگر بدترین فرض‌ها را در نظر می‌گیرند. در این شرایط نظام سیاسی با تهدیدات وجودی مهمی نظیر، بی‌ثباتی، برهم خوردن انسجام اجتماعی و تهدید جدی ارزش‌های اساسی روبرو شده، مشروعیت یا اقتدار دولت مورد تردید جدی قرار می‌گیرد. وجه مشخصه امنیتی شدن بحران‌های اجتماعی بروز رفتارهای خشونت‌آمیز و یا استفاده از ابزارهای خشونت‌زا از سوی بازیگران صحنه بحران، درگیری زیاد افکار عمومی و رسانه‌ها، ایجاد «جو روانی»^۴ هیجان، تنش و استرس در جامعه و... می‌باشد (امیری، ۱۳۹۱: ۲۲۳).

در آغاز جنگ تحمیلی، فضای سیاسی کشور به شدت دوقطبی و ملتهب شده بود و روزنامه‌ها و تشکیلات سیاسی وابسته به ضدانقلاب نیز با ارائه اخبار و درج سرمقاله‌های تنش‌زا به این التهاب و تعارضات سیاسی دامن می‌زدند. گروه‌های مختلف مسلح از جمله مجاهدین خلق (منافقین)، پیکار، چریک‌های فدایی خلق، حزب دموکرات، حزب توده در صحنه سیاسی داخلی، قدرت مشروع نظام سیاسی و حاکمیت انقلاب اسلامی را به چالش کشیده و برای آن خط و نشان می‌کشیدند. مجموعه اقدامات این گروه‌ها هر چند ظرفیت بالای نظام سیاسی مردمی ایران را به رخ می‌کشید، اما دشمنان این مرز و بوم، از این گروه‌ها به عنوان ابزارهای مناسبی جهت تحقق اهداف استعماری و استکباری خود و مبارزه با انقلاب اسلامی بهره‌برداری می‌نمودند و همین امر سبب ایجاد یک فضای امنیتی در جامعه گردیده بود.

۱. Securitization

۲. Copenhagen School

۳. Ole Waever

۴. Psychological Atmosphere

«تعصب» از ماده «عصب» در اصل به معنی هر نوع وابستگی شدید فکری و عملی، جانبداری کردن، حمایت کردن، سخت‌گیری و پرخاش کردن (معین، ۱۳۸۳: ۳۶۷) آمده است، که غالباً بار منفی دارد، هرچند وابستگی‌های مثبت نیز در مفهوم آن افتاده است. اما کاربرد اصلی و اصطلاحی آن در مسائل فردی و فرهنگ سیاسی است که در این تحقیق نیز مورد نظر می‌باشد، و عبارت است از جانبداری خالصانه، پرشور و مصرانه از کسی، چیزی و یا آیینی و یا شیوه‌ی بینش خصمانه و منفی بر اساس عقاید از پیش ساخته (آقابخشی و افشاری‌راد، ۱۳۷۹: ۲۰۷) در مورد یک گروه اجتماعی خاص و یا افراد آن که همواره ریشه در تعمیم‌ها دارد و لذا تفاوت‌های میان افراد را نادیده می‌شمارد و معمولاً احساسات منفی را می‌رساند از قبیل تنفر، دشمنی و حتی ترس (معین، ۱۳۸۳: ۷۸۰). بنابراین تعصب، خصلتی است که شخص را به حمایت بی‌چون و چرا از خانواده و خویشان، قوم و قبیله و یا کشور و یا نژاد و یا فرهنگ و زبان چه ظالم باشند و چه مظلوم، وادار می‌سازد. از این رو شخص بی‌هیچ دلیل عقلی و یا عقلایی و تنها بر پایه احساس و عواطف برخاسته از تعصبات خویشی و قومی و نژادی به دفاع از وی می‌پردازد (به نقل از انصاریان، ۱۳۸۹). یکی از عوامل مهمی که باعث شد تا ایران در مقابل تهاجم سراسری ارتش رژیم بعث و حمایت بیگانگان مقاومت کند، تعصب ایرانیان در مواجهه با متجاوز بود، خیلی واضح هست که تجربه تاریخی نشان داده بود که ملت ایران در مقابل تهاجم بیگانه عزم راسخی دارد و اجازه نخواهد داد که سرزمینش در اشغال بیگانگان قرار بگیرد. در همین راستا مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) نیز دفاع مقدس را «... جنگ تدافعی و دفاعی، محل بروز غیرت و تعصب و وفاداری عمیق انسان‌ها به آرمان‌هایی است که به آن‌ها پایبند است؛ حالا یا این آرمان‌ها وطن است یا بالاتر از آن؛ یعنی دین و عقیده و اسلام...» (امام خامنه‌ای^۲، ۱۳۸۵/۰۷/۲۹).

تقلید^۳ که در فرهنگ لغت و فرهنگ عامه ایرانیان به معنای، در امور شرعی و عبادات از

۱. Fanaticism یا Prejudice

۲. بیانات در دیدار جمعی از رزمندگان، ایثارگران و فرماندهان دوران دفاع مقدس

۳. Conformism

مجتهدی پیروی کردن معنا شده است (عمید، ۱۳۸۴: ۴۵۰). بر اساس آیه ۵۹ سوره نساء^۱ اساس نظام اسلامی بر اطاعت از خداوند است؛ در مرحله بعد، فرمان به پیروی از پیامبر (صلی الله علیه و آله) می‌دهد، و نهایتاً فرمان به اطاعت از اولوا الامر می‌دهد که از متن جامعه اسلامی برخاسته و حافظ دین و دنیای مردم است؛ و همچنین بر اساس حدیثی از امام عصر^۲ (عجل الله فرجه الشريف)، در تبیین نظریه ولایت مطلقه فقیه، جمهوری اسلامی ایران از ابتدای تأسیس خود بیشترین بار مشروعیتی را از طریق شخصیت امام خمینی (رحمه الله علیه) کسب می‌کرد. شخصیت منحصر به فرد ایشان تأثیر اساسی در تداوم و استحکام جمهوری اسلامی و پشت سر گذاشتن معضلات پس از انقلاب داشت (جلایی پور و فولادیان، ۱۳۸۷: ۲۳). از این رو در هشت سال دفاع مقدس یکی از فراوانی‌های جملات رزمندگان مربوط به اعتقاد به ولایت فقیه و اطاعت پذیری از حضرت امام (رحمه الله علیه) به عنوان ولی فقیه است. اعتقاد به جانشینی او از سوی معصوم، اطاعت محض در خصوص فرمان حضور در جبهه‌ها (شکستن حصر آبادان و آزادسازی شهر مهران)، جملات و سخنرانی‌های فرماندهان، وصیت‌نامه‌ها، نامه‌های آزادگان، از نمونه‌هایی از تأثیر این شاخص است.

۱۶-۸- جناح‌بندی و تشکل‌سازی

یکی از ابعاد مسئله جنگ تحمیلی و دفاع مقدس، اتفاقاتی است که در آن دوران در فضای سیاسی داخل کشور در حال وقوع بود. جریانات سیاسی و عملکرد هر کدام در رابطه با جنگ و تنش‌های حاصل در داخل کشور سبب شکل‌گیری فضایی متفاوت در جبهه‌ها و میان مردم گردید. در آستانه آغاز تجاوز رژیم بعث عراق به ایران اسلامی، کشور در بحرانی ناشی از اثرات گروه‌های سیاسی به سر می‌برد و کشور صحنه درگیری و حضور و فعالیت بسیاری از گروه‌ها و گروهک‌هایی بود که هر کدام با نیتی‌های مختلف وارد فضای سیاسی شده بودند و عمدتاً قصد قدرت طلبی و مصادره انقلاب به نام خودشان را داشتند و نهایتاً عملکرد آنان منجر به اپوزیسیون^۳ سازی، گردید.

۱. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ...» «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! اطاعت

کنید خدا را! و اطاعت کنید پیامبر خدا و اولو الامر [= اوصیای پیامبر] را...»

۲. «أَمَّا الْحَوَادِثُ الْوَأَقِعةُ فَارْجِعُوا فِيهَا إِلَى رِوَاةِ حَدِيثِنَا، فَإِنَّهُمْ حُجَّتِي عَلَيْكُمْ وَأَنَا حُجَّةُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ» «اما در رویدادهای زمانه، به راویان حدیث ما رجوع کنید. آنان، حجت من بر شمایند و من، حجت خدا بر آنانم»

(حرعاملی، ۱۳۶۴، ج ۱۸: ۱۰۱).

جدول (۱): برخی از احزاب و گروه‌های فعال در دوران دفاع مقدس

حزب یا گروه	موضع در قبال دفاع مقدس
گروه مجاهدین خلق	بعد از گذشت تنها چند ماه از شروع جنگ، سازمان مجاهدین خلق، فاز خود را تغییر داد و به صورت رسمی اعلام کرد این جنگ، یک جنگ امپریالیستی است و این سازمان خود را کنار خواهد کشید و از سال ۶۲ به بعد، در کنار ارتش بعث عراق ایستاد. این گروه از سال ۶۵ به بعد، به عنوان یک یگان ویژه از ارتش صدام، بر علیه کشور خودشان و رزمندگان اسلام وارد عمل شدند که دست به عملیاتی نظیر: چلیچراغ، فروغ جاویدان، آفتاب و... زدند. مجاهدین خلق در این عملیات‌ها، با نام ارتش آزادی‌بخش وارد جنگ شده و خیانت‌های جدی و فراوانی به هموطنان‌شان کردند و با کمال قساوت و با رفتارهای وحشیانه باعث به شهادت رسیدن بسیاری از هم وطنانشان شدند(کوشکی، ۱۳۹۳).
حزب توده	حزب توده ایران پیش از پیروزی انقلاب خود را همراه و معتقد به خط امام می‌دانست و در زمان شروع جنگ نیز نیروهای این حزب به صورت داوطلبانه در جبهه‌ها حضور یافتند. حضور نیروهای این حزب سیاسی پس از ممنوعیت فعالیت از سال ۶۲ در جبهه‌ها مانند سازمان فداییان خلق اکثریت مشخص نیست و شاید برخی از نیروهای آن که خود را به دادستانی معرفی نکرده یا دستگیر نشده بودند، در جبهه‌ها حضور داشته‌اند که دقیقاً مشخص نیست(جعفری، ۱۳۸۰).
نهضت آزادی	موضع آن‌ها به تعبیر خودشان، کاملاً ملی‌گرایانه و میهن پرستانه بود. یعنی به جنگ، نه به عنوان یک تکلیف شرعی و الهی و نه به عنوان دفاع از اسلام، بلکه به شرکت در جنگ و حضور در جبهه‌ها صرفاً با شعار دفاع از وطن نگاه می‌کردند و به همین خاطر با دفاع مقدس هشت ساله مشکل داشتند و با آن همراهی نکردند. به تعبیر این گروه، آن مقدار از دفاع مقدس که ما به دنبال بیرون کردن متجاوز از حاکمان بودیم قابل قبول بود، اما آن مقدار از جنگ که ما به دنبال تنبیه متجاوز و احقاق حقوق خود و مقابله با رژیم بعث صدام بودیم غیرقابل پذیرش بود و آن را جزو دفاع مقدس حساب نمی‌کردند. این گروه با مطرح کردن یک فرمول ساختگی به نام «شش به علاوه دو» در واقع دو سال از جنگ را مشروع و باقی آن را نامشروع به حساب می‌آوردند. (کوشکی، ۱۳۹۳).
گروه‌های تجزیه طلبان کردستان	کومله سازمان کردستان حزب کمونیست ایران همزمان با انقلاب، به همراه دیگر احزاب و سازمان‌ها در کردستان ایران دست به فعالیت‌های مسلحانه زد. با این

موضع در قبال دفاع مقدس	حزب یا گروه
<p>حال از سال ۱۳۶۳ به مدت چهار سال کومله با حزب دموکرات کردستان ایران وارد یک جنگ مسلحانه شد که موجب تلفات و تغییراتی در این حزب شد. در ادامه جنگ تحمیلی رژیم بعث عراق، این گروه در داخل خاک عراق مستقر شدند و مورد حمایت صدام حسین و حکومت حزب بعث قرار گرفتند. صدام پول، پشتیبانی لجستیکی و تسلیحات در اختیار این حزب قرار می‌داد (عراقی، ۱۴۰۰).</p>	
<p>در نخستین ماه‌های از پیروزی انقلاب اسلامی، با فعالیت‌های گروهک‌های معاند، استان خوزستان و به‌خصوص شهر خرمشهر دستخوش آشوب و ناآرامی شد و از بهار سال ۱۳۵۸ تا آغاز جنگ تحمیلی انفجارهای پیاپی در نقاط مختلف اهواز، آبادان و خرمشهر آرامش را از مردم شهر سلب کرد. عامل اصلی این ناآرامی‌ها چند گروهک فتنه‌گر بودند که به‌دنبال تحقق اهداف تجزیه‌طلبانه خود بودند. مهم‌ترین این گروه‌ها گروهک خلق عرب بود، که به دنبال جدایی خوزستان از ایران بود که در طرحی که از آن با عنوان "عربستان بزرگ" یاد می‌شد بتوانند این منطقه نفت‌خیز و سرشار از ثروت را تجزیه کنند. در این طرح حتی نام استان‌ها، شهرها، استاندارها و فرماندارها هم مشخص شده بود و با حمایت مستقیم رژیم بعث به شدت پیگیری و عملیاتی می‌شد (شاه‌علی و موحدیان، ۱۳۹۷: ۴۶۴).</p>	گروه‌های تجزیه طلبان خوزستان

امام^(ره) گروه‌هایی را که در چهارچوب نظام بودند و فعالیت‌های براندازانه و مخرب نداشتند در صورتی که اختلافات و تفرقه‌هایشان علنی می‌شد، مرتب نصیحت می‌کردند و به آن‌ها تذکر می‌دادند که نباید نقد آن‌ها منجر به تضعیف روحیه مردم و رزمنده‌ها یا ایجاد مشکل جدی در خدمت رسانی و ساختن جامعه شود و یا به خصوص در اداره کردن جبهه‌ها و جنگ مشکلی پدید آورد. امام خمینی^(ره) تلاش داشتند که وحدت کلمه بر گروه‌ها حاکم بشود و انسجام میان آن‌ها تقویت شود تا گروه‌ها اختلاف نظر پیدا نکنند و اگر هم اختلافی پدیدار شد دامنه آن به جبهه‌ها کشیده نشود، چراکه اختلاف میان رزمندگان اسلام بسیار خطرناک بود و باعث بروز مشکلاتی جبران ناپذیر می‌شد.

۸-۱۷- عاملیت سیاسی نخبگان

«پاره‌تو» جزء نخستین افراد و نظریه‌پردازانی باشد که درباره نقش نخبگان در دگرگونی‌های اجتماعی و سیاسی به اظهارنظر پرداخته و در یک تعریف از واژه نخبه می‌گوید: «نخبگان به کسانی اطلاق می‌گردند که با توجه به نقشی که در جامعه برعهده دارند کاری انجام می‌دهند و

استعدادهای طبیعی دارند، موقعیت‌های برتری را نسبت به متوسط افراد جامعه دارند و در واقع نخبگان را می‌توان از اعضای ممتاز جامعه دانست» (روشه، ۱۳۹۵: ۱۱۶). براساس نظریه پاره‌تو «شایسته‌ترین افراد گروه، نخبگان آن گروه را تشکیل می‌دهند (کوزر، ۱۴۰۰: ۵۲۳).

گی‌روشه براساس ملاک ماکس وبر (سه نوع حاکمیت اقتدار سنتی، عقلایی، قانونی، حاکمیت معنوی و کاریزمایی) طبقه‌بندی شش‌گانه‌ای از نخبگان ارائه داده است: ۱- نخبگان سنتی و مذهبی (رئیس سنتی قبیله - روحانیون)؛ ۲- نخبگان تکنوکراتیک (دیوانسالاران)؛ ۳- نخبگان مالکیت (مالکین بزرگ ارضی، یا صنعتی، یا مالی)؛ ۴- نخبگان خارق‌العاده (کاریزمایی)؛ ۵- نخبگان ایدئولوژی؛ نخبگان سمبولیک (هنرمندان، ورزشکاران) (روشه، ۱۳۹۵: ۱۲۵-۱۲۱).

در دوران دفاع مقدس اکثریت نخبگان سیاسی تحت فضای انقلابی بودند و جنگ تحمیلی از سویی زمینه عاملیت سیاسی نخبگانی چون شهید چمران، شهید طهرانی مقدم، شهید ستاری، شهید عباس بابایی و... را فراهم کرد و از سوی دیگر بستری برای پرورش و شکوفایی نخبگانی چون شهید حسن باقری، شهید برونسی، شهید همت، و... شد. در همین راستا مقام معظم رهبری در خصوص ویژگی‌های این نخبگان در مناسبت‌های مختلف سخنرانی و به تبیین این موضوع پرداختند.

نتیجه‌گیری

فرهنگ سیاسی یک جامعه تحت تأثیر تعدادی از عوامل مذکور قرار می‌گیرد و ممکن است در طول زمان تغییر کند. پدیده‌هایی مانند جنگ و تغییرات اجتماعی و سیاسی می‌توانند شکل‌دهنده‌های مهمی در تغییر فرهنگ سیاسی باشند. در دوران دفاع مقدس، که به جنگ تحمیلی ایران و عراق در دهه ۱۹۸۰ میلادی اشاره دارد، این پژوهش به دنبال پاسخ‌گویی به این سؤال بود که شاخص‌های موثر فرهنگ سیاسی ایران در دوران دفاع مقدس کدامند؟ یافته این پژوهش نشان داد شاخص‌های موثر فرهنگ سیاسی ایران در جنگ تحمیلی رژیم بعث عراق به شرح ذیل می‌باشد:

بعد کلان

- مولفه فرهنگ سیاسی غربی: (شاخص مشارکت در انتخابات)
- مولفه فرهنگ سیاسی ایرانی: (شاخص‌های اسطوره‌سازی و بیگانه‌هراسی)
- مولفه فرهنگ سیاسی اسلامی - انقلابی: (شاخص‌های امر به معروف و نهی از منکر، تساهل و مدارا، حمایت از مستضعفان، شهادت طلبی، صدور انقلاب، غرب ستیزی،

انتظار ظهور حضرت قائم (عج)

بعد کلان

- مولفه فرهنگ سیاسی جامعه و فضای حکمرانی: (شاخص‌های بسیج سیاسی، احزاب سیاسی، فضای امنیتی)

بعد خرد

- مولفه فرهنگ سیاسی فردی: (شاخص‌های تعصب گرایی و تقلید گرایی)
 - مولفه فرهنگ سیاسی نخبگان: (شاخص‌های جناح بندی و تشکل سازی، و عاملیت سیاسی نخبگان)

شاخص‌های تأثیرگذار فرهنگ سیاسی ایران در دوران دفاع مقدس					
بعد خرد		بعد میانه	بعد کلان		
فرهنگ سیاسی نخبگان	فرهنگ سیاسی فردی	فرهنگ سیاسی جامعه و فضای حکمرانی	فرهنگ سیاسی اسلامی - انقلابی	فرهنگ سیاسی ایرانی	فرهنگ سیاسی غربی
جناح بندی و تشکل سازی	تعصب گرایی	بسیج سیاسی	امریه معروف و نهی از منکر	اسطوره سازی	مشارکت در انتخابات
عاملیت سیاسی نخبگان	تقلید گرایی	احزاب سیاسی	تساهل و مدارا	بیگانه هراسی	
		فضای امنیتی	حمایت از مستضعفان		
			صدور انقلاب		
			شهادت طلبی		
			غرب ستیزی		
			انتظار ظهور حضرت قائم		

منابع

- قرآن کریم، ترجمه ناصر مکارم شیرازی.
- اسپوزیتو، جان ال (۱۳۸۲). انقلاب ایران و بازتاب جهانی آن، ترجمه محسن مدیرشانه‌چی، چاپ اول، تهران: باز.
- امام خامنه‌ای، سید علی. قابل دسترسی در: <https://farsi.khamenei.ir>
- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۹۲). امر به معروف و نهی از منکر. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (رحمه‌الله‌علیه).
- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۹۹). صحیفه امام مجموعه آثار امام خمینی (رحمه‌الله‌علیه) (بیانات، پیام‌ها، مصاحبه‌ها، احکام، اجازات شرعی و نامه‌ها). دوره ۲۲ جلدی، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (رحمه‌الله‌علیه).
- امینی، علی‌اکبر؛ خسروی، محمدعلی (۱۳۸۹). تأثیر فرهنگ سیاسی بر مشارکت سیاسی زنان و دانشجویان. مطالعات سیاسی، ۲(۷)، ۱۴۲-۱۲۷.
- امیری، عبدالرضا (۱۳۹۱). مطالعه فرایند و متغیرهای مؤثر بر امنیتی شدن بحران‌های اجتماعی در ایران، مطالعات مدیریت انتظامی، ۷(۲)، ۲۳۷-۲۱۹.
- آرنت، هانا (۱۳۸۱). انقلاب. ترجمه عزت‌الله فولادوند، چاپ سوم، تهران: خوارزمی.
- آقابخش، علی؛ افشاری‌راد، مینو (۱۳۷۹). فرهنگ علوم سیاسی، چاپ اول، تهران: نشر چاپار.
- بهرامی، مزده؛ ابراهیم زاده، فریمان؛ سلیمان پورعمران، محبوبه؛ محمد ابراهیم سپاسگزار، فاطمه (۱۴۰۱). طراحی الگوی مدیریت اثربخش نشر ارزش‌های دفاع مقدس. مطالعات دفاع مقدس، ۸(۴)، ۹-۴۳.
- بیات، مصطفی؛ برخوردار، یاسر؛ بیات، مرتضی (۱۴۰۰). کار بست تساهل و مدارا در مدل حکمرانی امام خمینی (ره). راهبرد، ۳۰(۳)، ۶۷-۴۹.
- پوستین‌چی، زهره (۱۳۸۹). نشانه‌شناسی فرهنگ سیاسی مقاومت در دفاع مقدس، نگین ایران، ۹(۳۴)، ۶۰-۳۹.
- پیری، هادی‌مراد؛ شربتی، مجتبی (۱۴۰۱). آشنایی با علوم و معارف دفاع مقدس. چاپ بیست و هشتم، ویراست چهارم، تهران: نشر سمت.
- تاجیک، محمدرضا؛ دهقانی فیروزآبادی، سیدجلال (۱۳۸۲). الگوهای صدور انقلاب در گفتمان‌های سیاست خارجی ایران، راهبرد، ۲۷(۲)، ۸۰-۶۱.
- جاوید، محمدجواد؛ محمدی، عقیل (۱۳۹۲). نسبت اصل عدم مداخله در حقوق بین‌الملل معاصر و اصل حمایت از مستضعفین در حقوق اسلامی. مطالعات حقوقی، ۵(۱)، ۸۸-۴۹.
- جعفری، امیرحسین (۱۳۸۰). احزاب سیاسی در جنگ (۸ سال جنگ ایران و عراق از زاویه‌ای دیگر). روزنامه شرق (۱۳۸۰/۰۹/۱۲)، قابل دسترسی در: <https://www.sharghdaily.com>

- جعفری پناه، مهدی؛ میراحمدی، منصور (۱۳۹۱). مولفه‌های قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران با رویکرد اسلامی، ۴(۲)، ۱۰۵-۱۲۲.
- جلالی‌راد، محمدصادق؛ سپهرنیا، رزیتا (۱۳۹۶). شاخص‌های فرهنگ سیاسی جمهوری اسلامی ایران در بُعد کلان از دیدگاه نخبگان. مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی، ۷(۲۳)، ۱۵۸-۱۳۳.
- جلالی‌راد، محمدصادق؛ متقی، ابراهیم؛ سپهرنیا، رزیتا (۱۴۰۰). شاخص‌های نخبگانی فرهنگ سیاسی جمهوری اسلامی ایران در بُعد میانه. پژوهش‌های انقلاب اسلامی، ۱۰(۳۷)، ۱-۲۶.
- جلایی‌پور، حمیدرضا. و فولادیان، مجید (۱۳۸۷). شرایط شکل‌گیری یا افول رهبری کاریزمایی؛ مطالعه موردی دوره خاتمی ۱۳۸۴-۱۳۷۶. پژوهش‌نامه علوم سیاسی، ۳(۴)، ۳۸-۷.
- جوهری، محمدرضا (۱۳۸۹). جایگاه شهادت‌طلبی در آموزه‌های سیاسی اسلام. مجموعه مقالات اولین نشست علمی پژوهشی ایثار و شهادت خراسان رضوی، دانشگاه فردوسی مشهد، ۶۵-۳۱.
- حراملی، محمدبن حسن (۱۳۶۴). جهاد النفس ترجمه وسائل الشیعه. ترجمه علی صحت، تهران: نشر ناس.
- خضری‌راد، جواد؛ قالیباف، محمدباقر؛ احمدوند، علی محمد؛ محکی، علی اصغر (۱۴۰۱). راهکارهای انتقال آموزه‌های فرهنگی دفاع مقدس به نسل‌های آینده. مطالعات دفاع مقدس، ۸(۲)، ۳۵-۵۶.
- خلیلیان، خلیل (۱۳۸۲). حقوق بین الملل اسلامی. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- خورشیدی، حسین (۱۳۹۴). بررسی مبانی وجودی حکومت اسلامی. جبل‌المتین، ۴(۱۱)، ۱۴-۴.
- دهشیری، محمدرضا (۱۳۸۸). درآمدی بر نظریه سیاسی امام خمینی. چاپ اول، تهران: انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- دهقانی فیروز آبادی، سید جلال؛ قرشی، سید یوسف (۱۳۹۱). نظریه و روش در مطالعات امنیتی کردن. مطالعات راهبردی، ۱۵(۴)، ۲۴-۷.
- دهقانی فیروزآبادی، سیدجلال (۱۳۸۸). سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران. چاپ اول، تهران: سمت.
- رزاقی، سهراب (۱۳۷۵). مولفه‌های فرهنگ سیاسی ما، مجله نقد و نظر، ۲(۳-۴)، ۲۱۳-۲۰۰.
- روزنامه اطلاعات (۱۳۵۹/۰۷/۰۱). قابل دسترسی در: <https://www.ketabtelaaat.com/book>
- روشه، گی (۱۳۹۵). تغییرات اجتماعی. ترجمه منصور وثوقی، چاپ ۲۶، تهران: نشر نی.
- سپهرنیا، رزیتا؛ جلالی‌راد، محمدصادق (۱۳۹۶). شاخص‌های فرهنگ سیاسی جمهوری اسلامی ایران در بُعد خرد از دیدگاه نخبگان. جستارهای سیاسی معاصر، ۸(۲۵)، ۱۰۵-۸۵.
- شاه علی، احمدرضا؛ موحدیان، احسان (۱۳۹۷). تاریخ تحولات سیاسی جمهوری اسلامی ایران. جلد اول، تهران: موسسه فرهنگی هنری مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- شاهمردادی، سیدمسعود (۱۳۹۴). فرهنگ انتظار در تاریخ اجتماعی تشیع آذربایجان در دوران پیش از صفویه، مشرق‌موعود، ۹(۳۶)، ۸۷-۱۰۲.

- صادقی، سید شمس‌الدین (۱۳۸۸). درآمدی بر علل بیگانه‌هراسی و بیگانه‌ستیزی در فرهنگ سیاسی ایران معاصر. پژوهش‌نامه علوم سیاسی، ۴(۴)، ۱۷۴-۱۴۷.
- طباطبایی فرد، سیدمحسن (۱۳۹۰). امر به معروف و نهی از منکر در فقه سیاسی شیعه. علوم سیاسی، ۱۴(۵۴)، ۷۹-۱۱۲.
- عابدی اردکانی، محمد (۱۳۹۳). توسعه‌نیافتگی سیاسی از منظر فرهنگ سیاسی نخبگان در ایران (۱۳۸۴-۱۳۶۸). پژوهشنامه علوم سیاسی، ۹(۴)، ۱۶۹-۱۳۳.
- عالم، عبدالرحمن (۱۳۷۴). فهم فرهنگ سیاسی. سیاست خارجی، ۹(۴)، ۱۵۲۶-۱۵۱۳.
- عراقی، مرضیه (۱۴۰۰). کالبدشکافی جریانات و غائله‌های سال‌های ۱۳۵۷ تا ۱۳۶۰. موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی (۱۴۰۰/۰۳/۰۷)، قابل دسترسی در: <https://psri.ir/?id=p0lq03s2>
- عمید زنجانی، عباسعلی؛ توکلی، محمدمهدی (۱۳۹۱). مبانی دینی اصول سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران. حقوق، ۴۲(۲)، ۲۳۲-۲۱۷.
- عمید، حسن (۱۳۸۴). فرهنگ عمید: شامل واژه‌های فارسی و لغات عربی و اروپایی مصطلح در زبان فارسی و اصطلاحات علمی و ادبی، چاپ سی‌ام، تهران: امیرکبیر.
- غفاری، ابوالفضل؛ تجری، اعظم (۱۳۸۷). تعامل امر به معروف و نهی از منکر با حفظ حریم خصوصی. مجموعه مقالات مفهوم سازی، نظریه پردازی و نوآوری در حوزه امر به معروف و نهی از منکر، مرکز پژوهش‌های اسلامی دانشگاه شیراز.
- فارسون، سمیح؛ مشایخی، مهرداد (۱۳۷۹). فرهنگ سیاسی در جمهوری اسلامی ایران. ترجمه معصومه خالقی، تهران: نشر باز.
- فرزانه‌پور، حسین؛ بخشایی‌زاده، محمد (۱۳۹۰). تساهل و مدارا در قرآن. اندیشه نوین دینی، ۷(۲۵)، ۱۷۶-۱۵۷.
- فرزانه‌فر، حسین (۱۳۹۸). تساهل و مدارا در اندیشه‌های سیاسی اسلام. فقه و اصول، ۳۶(۱)، ۱۸۵-۱۵۵.
- فولر، گراهام (۱۳۹۲). قبله عالم ژئوپلیتیک ایران. ترجمه عباس مخبر، چاپ ششم، تهران: نشر مرکز.
- قادری کنگاوری، روح‌الله (۱۳۹۸). مقاومت و دیپلماسی نهضتی در گام دوم انقلاب: راهبرد و رهنگاشت. سلسله همایش‌های بین‌المللی گام دوم انقلاب اسلامی (مقالات اولین همایش بین‌المللی گام دوم انقلاب)، ۱(۱)، ۹۳-۵۳.
- کوزر، لوئیس آلفرد (۱۴۰۰). زندگی و اندیشه بزرگان جامعه شناسی. ترجمه محسن ثلاثی، چاپ ۲۳، تهران: انتشارات علمی.
- کوشکی، محمدصادق (۱۳۹۳). بررسی عملکرد گروه‌های سیاسی در دفاع مقدس. پایگاه خبری مشرق نیوز <https://www.mashreghnews.ir/news/351580>، قابل دسترسی در: (۱۳۹۳/۰۷/۱۴)

- گلی، علی؛ مهکویی، حجت (۱۳۹۳). الگوی فضایی مشارکت در انتخابات ریاست جمهوری مطالعه موردی: دوره یازدهم ریاست جمهوری. ژئوپلیتیک، ۱۰(۲)، ۲۱۳-۱۸۹.
- مازند، یوسف (۱۳۷۳). ایران ابر قدرت قرن. به کوشش هوشنگ مهدوی، ویراستار خسرو معتضد، چاپ اول، تهران: نشر البرز.
- مصلی نژاد، عباس (۱۳۸۶). فرهنگ سیاسی ایران. چاپ اول، تهران: نشر فرهنگ صبا.
- معین، محمد (۱۳۸۳). فرهنگ فارسی معین (یک جلدی)، چاپ چهارم، تهران: انتشارات معین.
- مهدوی پور، اعظم؛ شهرانی کرانی، نجمه (۱۳۹۳). امنیتی شدن جرم‌شناسی: راهبردها و آثار آن بر حقوق کیفری، پژوهشنامه حقوق کیفری، ۵(۱)، ۱۸۸-۱۵۹.
- نادمی، داوود (۱۳۹۰). بررسی جامعه‌شناختی سرمایه اجتماعی، برگ فرهنگ، ۱(۲۳)، ۳۵-۸.
- نبوی، سید عبدالامیر (۱۳۸۲). الگوسازی در دوران جنگ. نگین ایران، ۲(۵)، ۳۷-۲۹.
- نظری، حامد؛ علم، محمدرضا؛ آل‌غفور، محسن (۱۳۹۲). فرهنگ سیاسی زنان شیعه (با تاکید بر نقش انقلاب اسلامی ایران)، زن و فرهنگ، ۵(۱۷)، ۹۲-۷۵.
- نواختی مقدم، امین؛ میرزائزاد، مرتضی (۱۳۹۲). بررسی نقش رسانه‌های گرم و سرد بر پایه نظریه مک لوهان در تسریع روند پیروزی انقلاب اسلامی ایران، مطالعات انقلاب اسلامی، ۱۰(۳۲)، ۲۱۴-۱۸۷.
- همراهی، نعمت‌الله؛ اکبرزاده، فریدون؛ جلال پور، شیوا؛ محقق نیا، حامد (۱۴۰۱). جایگاه رویکرد سیاسی - معنوی سرمایه اجتماعی در پیروزی‌های دوران دفاع مقدس. مطالعات دفاع مقدس، ۸(۴)، ۹۷-۱۱۴.
- هنری لطیف پور، یدالله (۱۳۷۷). فرهنگ سیاسی شیعه و تأثیر آن بر رفتار سیاسی مردم ایران از ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۷. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)، دانشگاه تهران.
- هنری لطیف پور، یدالله (۱۳۸۰). فرهنگ سیاسی شیعه و انقلاب اسلامی، چاپ دوم، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.